

Stjepan Radić i komunistički pokret 1923—1925 godine

— Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ —

Svesni da će pitanje odnosa Stjepana Radića prema komunističkom pokretu kad tad biti predmet analitičkog istraživanja i proučavanja istoričara naša je namera da ovom prilikom ukažemo samo na odnos Stjepana Radića prema komunističkom pokretu u vreme sazrevanja klasne i nacionalno-revolucionarne svesti hrvatskog naroda u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Cilj ovoga rada je da se na primerima u istorijski značajnim trenucima za naše narode pokuša da bliže upozna ne samo ponašanje i lik Stjepana Radića već i politika Komunističke internacionale i stanje u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Prirodno je da nas Stjepan Radić u to vreme interesuje isključivo kao predsednik Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) pa će zato u našem radu uglavnom biti reči o političkim prilikama i ponašanju Stjepana Radića kao predstavnika najsnažnije političke opozicione stranke u državi čije su društveno uređenje, svaki sa svojih pozicija, želeli da menjaju i komunistički pokret i Hrvatska republikanska seljačka stranka u trenucima kada je Stjepan Radić verovao da izražava raspoloženje i želju većine hrvatskog naroda.

I

Potvrdu da zastupa uverenja hrvatskog naroda Stjepan Radić je našao u rezultatima skupštinskih izbora od 18. marta 1923. godine. Prema rezultatima izbora najveći broj glasova dobila je Radikalna stranka, 575.955, ili 26,5% svih glasova i 108 poslaničkih mandata. Hrvatska republikanska seljačka stranka dobila je na tim izborima 473.733, ili 21,8% svih glasova i 70 poslaničkih mandata,

Demokratska stranka dobila je 402.317 ili 18,5% svih glasova i 51 poslanički mandat, dok su ostale stranke dobile znatno manje. Ali, Stjepan Radić je imao u vidu da su se birači u Hrvatskoj i Slavoniji gotovo plebiscitarno izjasnili za Hrvatsku republikansku seljačku stranku.¹

Proglašavajući dakle rezultate skupštinskih izbora plebiscitom hrvatskog naroda poslanici HRSS kao »predstavnici Hrvatskog narodnog zastupstva izabranog dne 18. ožujka 1923«. na prvoj zajedničkoj sednici od 25. marta 1923. godine doneli su u Zagrebu sledeće zaključke:

»Hrvatsko narodno zastupstvo u Zagrebu, izabrano kod sveopćih sabsorskih izbora na međunarodno priznatom teritoriju Srba, Hrvata i Slovenaca dne 18. ožujka 1923. zastupstvo, u kojem je danas ogromna većina zastupnika iz neprijepornoga državnoga teritorija Hrvatske (Hrvatske—Slavonije—Dalmacije) — naime 61 od 83 — i takva manjina zastupnika iz Bosne i Hercegovine — 9 od 48 — za kojom prvi put u povijesti Bosne stoje Muslimani i katolički Hrvati zajedno u velikom pokretu za novi tip socijalno-pravedne države, te taj pokret ima već sada za sobom u Bosni većinu sveukupnoga tamošnjega naroda — stvorilo je na svojoj prvoj skupnoj sjednici dne 25. ožujka g. 1923. u Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske, ove zaključke:

I. Ovo hrvatsko narodno zastupstvo preuzima, prihvaća, odobrava i usvaja sve izjave, sve zaključke, svu politiku, a u glavnom i svu taktiku narodnoga zastupstva izabranoga kod izbora za konstituante dne 28. studena 1920. Prema tomu smatra se i ovo hrvatsko narodno zastupstvo jedinim pravnim i zakonitim nasljednikom hrvatskoga državnoga sabora u Zagrebu, koji pravno nikada nije prestao postojati, jerbo je mogao biti raspušten i ukinut ne jednim aktom izvan konstituante Srba, Hrvata i Slovenaca, kako to učiniše beogradski vlastodršci, nego samo zaključkom te konstituante, stvorenim i kvalificiranom većinom i bez majorizacije (bez nadglasivanja) prema zaključku hrvatskoga državnoga sabora od 29. listopada 1918.

Ovo hrvatsko narodno zastupstvo, baš kao i zastupstvo od 28. studena 1920. smatra sebe hrvatskim državnim saborom, a ne proglašuje se i formalno hrvatskim saborom samo zato, jer bi ovakvo proglašenje u današnjim prilikama lako dovelo do domaćega ili građanskoga rata, a taj je prema pacifističkom i čovječanskom stavu ovoga narodnoga zastupstva još strašnji zločin i još veće zlo nego li rat međunarodni.

II. Temelj sveukupne politike hrvatskoga narodnoga zaustupstva ostaje i nadalje:

1. tumačenje, poštivanje i izvršavanje volje naroda hrvatskoga;
2. potpuno i neograničeno pravo narodnoga samoodređenja;

¹ Osim u Ličko-Krbavskoj županiji gde je Demokratska stranka imala ubedljivu većinu u svim ostalim krajevima Hrvatske za poslanike su sa neznatnim izuzetkom izabrani kandidati HRSS. (Vid.: *Статистика избора народних посланика одржаних 18. марта 1923*, Београд 1924. — Уредио Л. М. Костић).

3. praktični pacifizam i realni humanizam (čovječnost), koji se može kod nas oživotvoriti samo u seljačkoj republici.

III. Politika hrvatskoga narodnoga zastupstva ide i nadalje za pravednim i trajnim sporazumom s narodom srpskim.

Prvi i glavni cilj politike hrvatskoga narodnoga zastupstva jest oživotvorenje čovječanskih i republikanskih težnja naroda hrvatskoga. Prema tomu cilju određuje se i sveukupna taktika, te rješava i pitanje o dolasku ili nedolasku izaslanstva (delegacije) hrvatskoga narodnoga zastupstva u Beograd.

IV. Hrvatsko narodno zastupstvo smatra današnje zajedničke međunarodne granice Srba, Hrvata i Slovenaca u sadašnjim evropskim prilikama najzgodnijim političkim okvirom i s gledišta hrvatskoga i sa stanovišta evropskoga i svjetskoga.

S hrvatskoga gledišta zato, jer je hrvatski narod tu tako ujedinjen, kako još nije bio nikada u svojoj povijesti i jer je u tom okviru naročito sav neprijeporni teritorij države Hrvatske (Hrvatske—Slavonije—Dalmacije), kako je ona neprekidno pravno postojala kroz tisuću i više godina sad s većom, sad s manjom faktičnom državnom samostalnošću — sve od god. 852. pa do 29. listopada 1918., kad je hrvatski državni sabor u Zagrebu Hrvatsku (Hrvatsku—Slavoniju — Dalmaciju s Međumurjem i s Rijekom) proglasio potpuno nezavisnom državom i kad je Hrvatska potpunu državnu suverenost počela odmah i faktično izvršivati i to uz priznanje kraljevine Srbije, te je Hrvatska oko sebe u federativnu republiku pod imenom »Država Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« sa sedištem u Zagrebu odmah okupila još i Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju, Banat, Bačku i Baranju, uz naročito svečano priznanje kraljevine Srbije posebnim ugovorom, sklopljenim i potpisanim u Ženevi dne 9. studena 1918. po srpskoj vladi (Nikoli Pašiću) i po predstavnicima svih srpskih parlamentarnih stranaka sa strane srpske, a po dru Korošcu i dru Trumbiću sa strane Države Narodnoga Vijeća u Zagrebu.

Sa stanovišta evropskoga i svjetskoga potreban je ovaj naš današnji međunarodni okvir zato, jer bi svaka — naročito silovita promjena današnjih međunarodnih granica Srba, Hrvata i Slovenaca izazvala takove sukobe i prohtjeve kod nekih susjeda, da bi to odmah ugrozilo evropski, pa i svjetski mir, to najveće blago svakoga naroda i čitavoga čovječanstva.

V. Hrvatsko narodno zastupstvo smatra ništetnima i za hrvatski narod neobavezatnima — dakle bez svake pravne i moralne podloge — sve zakone, naredbe i akte (čine) beogradske vlade na neprijepornom državnom i narodnom teritoriju Hrvatske, jerbo su svi ti zakoni, naredbe i akti učinjeni bez pitanja i odobrenja hrvatskoga državnoga sabora, dotično proti izričitoj volji i protiv opetovanih prosvjeda hrvatskoga narodnoga zastupstva izabranoga dne 28. studena 1920, a bez ikakvoga njegovoga sudjelovanja; napokon zato, jer svekoliki hrvatski narod samo toliko trpi i sluša beogradske vlastodršce, koliko to mora činiti i pod prijetnjom uporabe oružane sile, ili pred faktičnom uporabom te sile.

Naročito i ovo hrvatsko narodno zastupstvo, poput onoga od 28. studena 1920, proglašuje ništetnim i bez svake pravne obaveze sve

beogradske zakone o zajmovima, koji bi imali tretirati i Hrvatsku (Hrvatsku—Slavoniju—Dalmaciju), a isto tako sve beogradske zakone, odredbe i akte, kojima su beogradski vlastodršci nastojali i još uvijek nastoje da Hrvatsku liše njezine državne i narodne imovine i da velika gospodarsko-socijalna pitanja, naročito pitanje agrarne reforme, rješavaju proti stoljetnim ustaljenim načelima slobodnoga seljačkoga zemljišnoga posjeda i protiv tako uređenih imovinsko-pravnih odnošaja, s kojim odnošajima politička vlast uopće, a policajna vlast napose nema nikakvoga posla.

VI. Ovo hrvatsko narodno zastupstvo smatra kao i prijašnje zastupstvo sveukupno vladanje i upravljanje beogradskih vlastodržaca u Hrvatskoj uzurpacijom, kojoj se neprestano protivi hrvatski narod kao cjelina, a preogromna većina Hrvata kao pojedini državljani tako, da ova uzurpacija ne može nikako stvoriti ni iole snošljivih, a kamoli sređenih političkih i imovinsko-pravnih odnošaja, te bi nebrojena nasilja, bezakonja i prosta zločinstva, a napose svakidašnje barbarsko batinanje državljana uopće, a vojnika napose, i njihovo još barbarskije mučenje po svim — naročito po vojničkim zatvorima — bilo već davno izazvalo revoluciju, domaći rat i stranu intervenciju, da sveopća politička zrelost hrvatskoga naroda i njegova vanredna politička organizacija u jednu ruku ne smanjuje beogradskih nasilja i zločina, a u drugu ruku: da nije stvorila općenitoga uvjerenja, da ovakva politička zrelost i organizacija popraćena ovako neobičnim izbornim rezultatom, kakav je bio dne 18. ožujka 1923, — mora napokon zainteresovati evropsko javno mnijenje uopće, a Savez Naroda napose, tako da beogradski vlastodršci počnu poštivati pravo samoodređenja naroda hrvatskoga, barem pod moralnim pritiskom prosvijećenoga javnog mnijenja i Saveza Naroda, ako to ne učine iz osjećaja pravednosti i pravilnoga shvaćanja nerazdjeljivih zajedničkih interesa naroda srpskoga i naroda hrvatskoga.

VII. Hrvatsko narodno zastupništvo u skladu s novim javnim pravom Evrope i sveta, smatra se potpuno ravnopravnim svakomu parlamentu. Budu li opet uzaludni svi pokušaji za pravedan sporazum s narodom srpskim uz priznanje hrvatske narodne i državne individualnosti posve ravnopravno s narodnom i državnom individualnošću srpskom, — ovo će narodno zastupstvo zatražiti pomoć od svih evropskih, pa i drugih parlamenata, a naročito od kongresa Sjevero-američke Unije, koji nije vezan onim obzirima kao parlamenti evropski i koji u svom osobito povoljnom položaju može najprije uvažiti tu neobičnu činjenicu, da je hrvatski narod u zahtjevu svoje samostalnosti, koju želi dovesti potpuno u sklad s potrebnom zajednicom sa Srbijom i s narodom srpskim, — da je u tom zahtjevu ne samo potpuno jednodušan, nego da ima i sve kulturne, socijalne, gospodarske i političke preduvjete za praktičnu provedbu te svoje samostalnosti, te od nikoga ne treba ni novčane, ni vojničke ni nikakve druge materijalne pomoći, nego samo pomoć čisto moralnu. Jedan apel s takvoga mjesta valjda će napokon i beogradski vlastodršci shatiti tako, da se u poslijeratnim odnošajima gotovo usred Evrope ne može u ime laži o tobožnjem troimenom narodu Srba, Hrvata i

Slovenaca provoditi tiranija i pljačka nad čitavim hrvatskim narodom najbrutalnijim nasiljima najtamnijih perioda Srednjega Vijeka.«²

U osnovi doneti zaključci predstavljali su samo novu potvrdu i dalju razradu načina na koji je HRSS želela da se izbori za neutralnu seljačku republiku Hrvatsku, koju su kao svoj cilj prihvatili predstavnici »republikanske zastupničke većine banske Hrvatske« na svojoj petoj sednici 1. aprila 1921. godine.³ Na taj način zaključci su još jedanput potvrdili politički program stranke izražavajući ga kao politički program Hrvatskog narodnog pokreta koga predstavlja HRSS.

Na osnovu Zaključaka od 25. marta 1923. Predsedništvo HRSS povelu je odmah akciju »za pravednim i trajnim sporazumom sa narodom srpskim«. Kao stvarne predstavnike srpskog naroda Stjepan Radić je bio sklon da prizna samo vođstvo Narodne radikalne stranke sa kojim je tražio politički sporazum. I, da bi ojačao pozicije HRSS u pregovorima sa Narodnom radikalnom strankom Stjepan Radić je stvorio stranačku političku zajednicu pod imenom Federalistički blok u koji su osim HRSS ušle Jugoslovenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka.⁴

Iako je zadatak ovog federalističkog bloka prvenstveno bio da bude brana protiv centralističkog režima u državi, on je po mišljenju dr Branislava Gligorijevića »istovremeno predstavljao i platformu za približavanje HRSS beogradskom režimu«,⁵ o čemu rečito svedoči potpisivanje »Zagrebačkog« ili »Markovog protokola« od 13. aprila 1923. godine.⁶

Sporazum koji su u Zagrebu potpisali predstavnici Narodne radikalne stranke, Hrvatske republikanske seljačke stranke Slovenske

² Ove *Zaključke* Zvonimir Kulundžić uvrstio je u knjigu članaka, govora i rasprava Stjepana Radića objavljenu pod naslovom: *Politički spisi*, Zagreb 1971, 394—398 (u daljem tekstu: *Politički spisi*). Zvonimir Kulundžić nam pri tom nije pružio i nužne dokaze o tome da je ovaj tekst *Zaključaka* isključivo autorstvo Stjepana Radića, ali bez obzira na to ko se može smatrati autorom teksta nesumnjivo je da se Stjepan Radić saglasio sa *Zaključcima* i da je politički delovao u duhu tih *Zaključaka*.

³ Vid.: *Državno uređenje ili Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske*, raspravljen na IV sjednici republikanske zastupničke većine banske Hrvatske dne 5. i 6. ožujka 1921, a prihvaćen na V sjednici iste republikanske zastupničke većine dne 1. travnja 1921. u glavnom gradu Zagrebu.

I ovaj dokument kao i zaključke od 25. III 1923. Zvonimir Kulundžić uvrstio je u političke spise Stjepana Radića, (336—393).

⁴ O člancima Federalističkog bloka Stjepan Radić je 15. aprila 1923. godine na skupštini HRSS na Borongajskim livadama pored ostalog izjavio i sledeće: »... Muslimanska organizacija mora biti ono što je i njezinih 16 Hrvata zastupnika. Spaho i još jedan su Hrvati napola, a 16 su stvarni Hrvati. Ako povedu hrvatsku politiku, imamo hrvatsku većinu, a ako ne sebe će upropastiti, a i nama će napraviti malu nepriliku. Na svim vijećanjima oni su šutjeli, ili su govorili o Bosni, o kojoj se teško govori sa Radikalnom strankom. Zato se sjajno držao Korošec... Slovenci kad su osjetili da bi mi Hrvati, mi Hrvati i Republikanci, mogli Slovence osvjestiti, ne zato da nam budu sluge, nego da budu svoji gospodari, da im omogućimo da budu slovenski narod, primili su se sami tog posla« (*Politički spisi*, 417).

⁵ Vid.: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 347.

⁶ *Slobodni dom* 18. VII 1923., 2—4 objavljuje faksimil Zapisnika, odnosno »Markovog protokola«.

ljudske stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije i predstavnici Bunjevaca iz Bačke obavezivao je Radikalnu stranku da onemogućiti administrativnu podelu Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i pored ostalog za Hrvatsku omogući: 1) saziv svih opštinskih veća sa pravom da biraju svoje načelnike i činovnike prema zakonu a ne prema uredbama; 2) amnestiju svih političkih osuđenika; 3) da se sakupljena hrana za narod u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini prenese na određena mesta za pomoć oskudnim krajevima; 4) ukidanje svih »carskih austrijskih patenata«; 5) poštovanje zakona o imovinskim opštinama i predavanje zemljišne imovine u ruke izborom ovlašćenih funkcionera; 6) imenovanje namesnika i velikog župana u sporazumu sa vođstvom HRSS 7) da žandarmerija ni u kom slučaju ne sme izvršavati »nikakvog upravnog finansijskog ili sudbenog uređivanja samostalno, nego jedino kao asistencija pojedinim nadležnim činovnicima« i 8) da omogući povratak u službu penzionisanih, otpuštenih i premeštenih učitelja i profesora.⁷

Isti zahtevi bili su postavljeni za Vojvodinu »ukoliko su u njoj iste nepodobštine kao i hrvatske« a slični zahtevi bili su postavljeni za Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu.

Za uzvrat potpisnici »Markovog protokola« obavezali su se prvo da će svojim držanjem omogućiti Narodnoj radikalnoj stranci da izvrši izbor privremenog predsednika Skupštine i sastavi homogenu radikalsku vladu i drugo, da će omogućiti verifikaciju svih mandata u Verifikacionom odboru i Narodnoj skupštini, čime će biti stvoreni uslovi za dalje pregovore.⁸

Posle sporazuma Nikola Pašić je, odbivši saradnju demokratske stranke, uspeo da 1. maja 1923. godine obrazuje homogenu radikalsku vladu, protiv koje je žestoku akciju povelala Demokratska stranka. Poslanički klub Demokratske stranke optužio je naime 10. maja 1923. godine Radikalnu stranku zbog sporazumevanja sa HRSS i stvaranja situacije »koja može imati za posledicu pretvaranje parlamentarne krize u krizu države«. Jer, prema oceni Demokratske stranke homogena radikalska vlada nije se mogla osloniti na svoju većinu već je zavisila od naklonosti političkih grupa koje traže rušenje celog državnog poretka i »cepanje našeg ujedinjenog naroda u nekoliko posebnih plemenskih ili historijskih državnica«.⁹

Akciju protiv sporazuma Radikalne stranke sa HRSS praktično je vodila grupa Svetozara Pribićevića koja je delovanjem u Skupštini, na agitacionim zborovima, preko štampe i naročito akcijama

⁷ *Slobodni dom* 18. VII 1923, 2—4.

⁸ Dr Branislav Gligorijević tvrdi da je prilikom potpisivanja »Markovog protokola« bio postignut i prečutni sporazum i u tome da Radikalna stranka ne obnovi koaliciju sa Demokratskom strankom, u prvom redu sa Pribićevićevom grupom (Vid.: B. Gligorijević, n.d., 348).

Osim toga Gligorijević na istom mestu ističe da HRSS za sve vreme pregovora sa Radikalnom strankom nije prekidala bar idejnu vezu sa Davidovićevom grupom u Demokratskoj stranci, sa kojom je Stjepan Radić u slučaju neuspeha pregovora sa radikalima predviđao nastavak saradnje, mada je bio svestan da su demokrate pristalice unitarizma i centralizma.

⁹ *Српско коло* 10. V 1923., — 1—2 — Izjava Demokratskog kluba. O tome vid.: B. Gligorijević, n.d., 349.

svojih pristalica na terenu zahtevala i donošenje vanrednih i neparlamentarnih mera za borbu protiv HRSS.¹⁰

Kako je vrlo brzo posle potpisivanja »Markovog protokola« Radikalna stranka odbila da produži dalje razgovore sa predstavnicima HRSS, Stjepan Radić je objavio tekst sporazuma i po odluci plenuma sednice HRSS od 19. VIII 1923. godine otputovao u inostranstvo da organizuje akciju sa ciljem da uz diplomatsku pomoć vodećih evropskih država pokuša da ostvari zahteve HRSS u zemlji.

»Misteriozni« put Stjepana Radića u inostranstvo, kako ga je nazvao austrijski poslanik u Beogradu, izazvao je živo reagovanje i bio je predmet praćenja ne samo jugoslovenskih već i mnogih evropskih diplomatskih predstavništava. Izveštavajući o reagovanju štampe u Beogradu već pomenuti austrijski poslanik obavestavao je svoju vladu da Radić treba da doputuje u Beč i da se broj njegovih pristalica u Austriji ceni na 6.000 članova »od čega samo najmanji deo živi u Beču, a veliki deo u Štajerskoj i Koruškoj«.¹¹

Nemački konzulat iz Zagreba iz »pouzdanih izvora« javljao je da je glavni cilj Radićevog putovanja u tome što se organizacija stranke u samoj Hrvatskoj smatra dovršenom »pa se sada može energičnije da pređe na propagandu u inostranstvu, da bi se posle raspada Države SHS mogla proglasiti seljačka republika«.¹²

U pismu iz Londona od 1. novembra 1923. jednom svom prijatelju u Zagrebu Stjepan Radić pak izričito naglašava »da sam ja, dotično mi Hrvati, još uvijek za sporazum i (dobro je) što ste istakli potrebu, da se protokol odmah počne provoditi. To je naročito apsolutno potrebno ako se sporazum ima sklapati sa sadašnjom Radikalnom strankom, koja je taj sporazum potpisala« i dalje . . . »ja ostajem kod osnovnog načela svoje dotične naše Hrvatske politike, da je bolja i ponešto ograničena državna samostalnost Hrvatske u sporazumu sa Srbijom i bez razlaza s njom nego li neograničeni hrvatski suverenitet, bez toga sporazuma i u borbi sa Srbijom«.¹³

Prema pisanju Londonskog *Timesa* 20. avgusta 1923. Stjepan Radić je ilegalno prešao u Mađarsku i preko Pariza stigao u London

¹⁰ O tome detaljno raspravlja B. Gligorijević, n.d., 349—352.

¹¹ »Oni su svi »pro forma« bili zaposleni kao fabrički radnici, a isto tako su »pro forme« bili članovi Socijal-demokratske partije (Ozbiljnost korespondencije je postavljen u značajno svetlo svakako tvrdnjom da je austrijska industrija i Socijaldemokratska partija bila opterećena u isto vreme radničkom krizom sa 6.000 »pro forma« socijal-demokratskih radnika). Vođstvo Radićevaca u Austriji se nalazi u akcionom i propagandnom komitetu u Beču sa predstavništvima u Budimpešti i Gracu. U organizaciji postoje dva pravca, od kojih se jedan potpuno identifikuje sa Radićem, dok ga drugi smatraju za posve pasivnim i za vođu proizvode njegovog energičnog pomoćnika Maćeka. Materijalnu pomoć ovi ljudi primaju iz Italije i hrvatskih kolonija u Americi, a svoje pasoše pa od austrijskih vlasti . . .« (Haus-Hof, Staatsarchiv, Berichte aus Belgrad, UPA — K2, Fol. 260/1 — izveštaj Austrijskog poslanstva u Beogradu o položaju i akciji hrvatskih grupa u Austriji od 17. avgusta 1923.)

¹² Izveštaj iz Zagreba od 13. X 1923. (dr Živko Avramovski, Izveštaji Nemačkog poslanstva iz Beograda, Zbornik građe I, pripremljen za štampu u Institutu za savremenu istoriju.)

¹³ Arhiv Hrvatske. Rukopisna ostavština dr Đure Šurmina K-12 (b.b.). Fotokopiju ovog dokumenta ljubazno mi je stavio na raspoloženje Đorđe Stanković, asistent Filozofskog fakulteta u Beogradu na čemu mu iskreno zahvaljujem.

zato što mu je bio oduzet poslanički imunitet da bi bio izveden pred sud za krivce počinjene štampanjem nekih tekstova u februaru 1923. godine.¹⁴

Nešto kasnije, kada se u Londonu raspravljalo o zahtevu vlade Kraljevine SHS za izručenje Stjepana Radića o cilju svoga boravka sam Radić napisao je sledeće: »U Beogradu svi, a u Zagrebu mnogi još uvek misle, da sam ja u London pošao za to, da hrvatsko pitanje odmah iznesem pred englesku vladu . . . Ali našoj hrvatskoj javnosti mogu za sada priobčiti samo to — a to i jest glavno — da se o meni nije raspravljalo kao o Stjepanu Radiću, nego kao o predstavniku Hrvatskog naroda, što više: kao predstavniku i Hrvatske i Slovenije i Bosne i Crne Gore i Makedonije, kao o čoveku, koji utjelovljuje takvo preuređenje Jugoslavije, da Evropa, a naročito Velika Britanija to preuređenje može i radosno pozdraviti a ne samo od nevolje trpeti kao što trpi današnji režim«. ¹⁵

Nezavisno od toga šta je, gde, kada i zašto Stjepan Radić izjavljivao ostaje činjenica da je za čitavo vreme njegovog boravka u inostranstvu rukovodstvo HRSS nastojalo da dođe do sporazuma sa vodećim političkim strankama u zemlji.

Pošto je propao sporazum sa radikalima krajem 1923. i početkom 1924. godine vođstvo HRSS prihvatilo je inicijativu za sporazumevanje sa Demokratskom strankom u cilju rušenja Pašićevog Kabineta.¹⁶ U spisu *Moj politički životopis* Stjepan Radić ističe da je po njegovom uputstvu iz Beča došlo do stvaranja opozicionog bloka, odnosno do sastanka Federalističkog bloka u Zagrebu 26. januara 1924. godine na kome je odlučeno da se u cilju stvaranja uslova za obaranje režima sporazume sa Demokratskom strankom.¹⁷

Radi obaranja vlade predstavnici HRSS (V. Maček i S. Košutić) došli su u Beograd 8. februara 1924. godine i doneli na verifikovanje 50 punomoćja poslanika HRSS.¹⁸ Sa predstavnicima Demokratske stranke tom prilikom je bilo dogovoreno da će poslanici HRSS doći u Skupštinu u onom broju koji bude potreban da se sruši vlada ali da se pre izbora ne ulazi u razmatranje programa unutrašnjeg uređenja država.¹⁹ Konačno na VIII sednici Hrvatskog narodnog zastupstva od 2. marta 1924. godine dato je ovlašćenje »da se sruši sadašnja beogradska vlada i stvore preduveti za samoopredeljenje hrvatskog naroda«. ²⁰

¹⁴ Pisanje *Times-a* prenosi Stjepan Radić u svom prvom pismu iz Londona od 21. avgusta 1923. godine koje je objavio *Slobodni dom* 29. VIII 1923. U svom *Političkom životopisu* 1926. godine Stjepan Radić je o odlasku u inostranstvo napisao sledeće: »Zato kada je politički položaj bio još mnogo napetiji, nisam putnice ni tražio, jer sam smatrao za svoju dužnost da svoj položaj kao predsjednik Hrvatskog narodnog zastupstva upotrijebim zato da o hrvatskom pitanju dadem autentične informacije naročito u Engleskoj i da tom prilikom sam proučim političke, socijalne i gospodarske prilike ove najosebniji velevlasti na svijetu«. (*Politički spisi*, 96).

¹⁵ Stjepan Radić, Pismo iz Londona od 6. X 1923. objavljeno u *Slobodnom domu* 17. X 1923., str. 1—2 (osamnaesto pismo).

¹⁶ Vid.: *Slobodni dom*, 16. I 1924., 1. *Zaključci sednice poslanika HRSS* od 13. I 1924.

¹⁷ *Politički spisi*, 97.

¹⁸ *Slobodni dom* 13. II 1924., 7.

¹⁹ Vid.: B. Gligorijević, n.d., 357.

²⁰ *Slobodni dom* 5. III 1924., 1.

Kada je poslanički klub Demokratske stranke 7. marta 1924. godine ratifikovao sporazum u Opozicionom bloku pored HRSS našle su se Jugoslovenska muslimanska organizacija, koja je prihvatila sporazum još 23. februara i Slovenska ljudska stranka koja je ratifikovala sporazum 3. marta 1924. godine. Predstavnici Federalističkog bloka složili su se tom prilikom da u slučaju neuspeha Demokratske stranke na čelu sa Ljubom Davidovićem i akcije Opozicionog bloka njihove stranke istupe iz bloka.²¹ Na taj način Stjepan Radić, odnosno HRSS uprkos sporazuma sa Demokratskom strankom uspeo je da očuva i jedinstvo Federalističkog bloka, što nije bilo bez značaja naročito posle rascepa u Demokratskoj stranci 1924. godine.²²

Već 8. marta 1924. godine potpredsednik HRSS Ing. Josip Pređavec predao je Verifikacionom odboru 20 poslaničkih punomoćja koja su 13. marta bila osnažena, ali je Pašićeva vlada sprečavala overu ostalih naknadno predatih punomoćja sve dok nije bila primorana da 24. marta podnese ostavku. Kao mandator nove vlade Nikola Pašić je 27. marta 1924. godine uspeo da uz pomoć grupe S. Pribičevića sastavi novi kabinet koji se održavao na vlasti izbegavanjem da verifikuje preostala punomoćja poslanika HRSS, zbog čega je krajem marta došlo do scena i sukoba i u samoj Skupštini.²³

II

Snažni politički uticaj i živa opoziciona politička aktivnost Stjepana Radića od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije bili su predmet praćenja i interesovanja jugoslovenskih komunista. Na Hrvatsku pučku seljačku stranku, koja je krajem 1920 dobila ime HRSS, komunisti su u to vreme gledali kao na klasičnu buržoasku stranku, a pasivnim odnosom prema seljaštvu do 1920. godine gotovo su omogućili Stjepanu Radiću da za sobom povede čitavo hrvatsko seljaštvo. »Tako je bilo moguće da mase hrvatskih seljaka godine 1920. vode teške i krvave borbe sa vojskom a da radnici ostanu mirni.«²⁴ Tako je bilo moguće i da režim zabrani legalnu aktivnost KPJ i otpočne progone komunista a da HRSS u tom pogledu ostane mirna.²⁵

²¹ Vid.: B. Gligorijević, n.d., 359.

²² Zbog akcije Ljube Davidovića na stvaranju Opozicionog bloka iz Demokratskog poslaničkog kluba se 25. marta 1924. izdvojila grupa od 15 poslanika na čelu sa Svetozarem Pribičevićem, koja je kao poslanički klub nastavila rad pod imenom Samostalni demokratski poslanički klub.

²³ Detaljno o tome vid.: B. Gligorijević, n.d., 368.

²⁴ Otokar Keršovani, *Hrvatska povjest*, VII tema (1919—1938) str. 10. Rukopis u Arhivu radnički pokret (u daljem tekstu: ARP), MGO 700. Uporedi: Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971, 125.

²⁵ Još pre donošenja »Obznane« od 29. XII 1920. rukovodstvo KPJ je pokušalo da pridobije Stjepana Radića za podršku u parlamentu oko donošenja Ustava i zahteva za povlačenje vladine »Obznane«. U tom cilju je i tadašnji sekretar KPJ dr Sima Marković početkom decembra 1920. godine putovao u Zagreb. (O tome vid.: Toma Milenković, Saopštenje na naučnom simpozijumu u Vukovaru 1970.)

Posle donošenja »Obznane« i otpočinjanja progona komunista Stjepan Radić je, prema zabeležci Jovana Jovanovića — Pižona od 16 februara 1921 godine odbio »komunistički predlog da uđu u Ustav(otvornu) Skup(štinu) pa

Razbijena policijskim terorom 1921. godine KPJ se teško oporavljala i prilagođavala uslovima ilegalnog rada nastojeći da održi kontinuitet organizacija u zemlji. Uprkos sukobima u rukovodstvu Partija uspeva da postepeno legalizuje mnoge svoje aktivnosti pa se pod imenom Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ) pojavila i u izbornoj borbi 1923. godine.

Svoje kandidatske liste Partija je istakla u Beogradu, Zagrebu i još 15 izbornih okruga. Cilj ovog učešća na izborima bio je da se ispita raspoloženje naroda i režima prema tek osnovanoj radničkoj partiji.²⁷ Policijske vlasti bezobzirno su onemogućavale svaki izborni rad NRPJ²⁸ pa ipak u četiri hrvatske županije, u kojima je uspela istaći kandidacione liste i u Zagrebu radnička partija je dobila »uprkos radićevske psihoze« oko 6000 glasova.²⁹

U celoj zemlji tom prilikom NRPJ je dobila preko 16.000 glasova ali nije uspela da obezbedi nijedan poslanički mandat. Prema već pomenutom izveštaju Komunističkoj internacionali rezultat izbora nije odražavao pravo raspoloženje birača prema Partiji već je više bio odraz policijskog terora i ponašanja režima prema tek osnovanoj NRPJ.

Na osnovu ocene partijske štampe najznačajnije je bilo »da su se u izborima mase radnog naroda grada i sela u Hrvatskoj ustvari izjavile za naš program! . . . U Zagrebu Radić je upravio svoj izborni republikanski proglas — *Internacionalnim radnicima!*, a njegov drugi zagrebački kandidat Trnjar završio je svoj proglas sa poklikom — *Živela radnička internacionala*. Siromašne mase su doduše glasale za Radića, ali samo zbog toga, jer je on i njegovi korteši agitirao sa našim programom i našim parolama. . . Kad se taj radni narod uveri, da su ga hrvatski gradski i seoski bogataši i kapitalisti sramno i podlo prevarili, taj će radni narod ostaviti i uništiti lažljivice i špekulante i listom preći u naše redove.«³⁰

Komunisti su priznavali da je HRSS okupila oko sebe u Hrvatskoj sve slojeve i klase »pa i one koje se međusobno i te kako bore i pobijaju kao kapitalisti i radnici, bogati gazde i lihvari i seoski težaci, siromašni seljaci« ali su smatrali da političke stranke uvek predstavljaju interese pojedine klase ili grupe i bore se za ostvarenje tih svojih klasnih interesa.³¹

na pitanje zakletve da izađe iz nje«. (Arhiv Jugoslavije. Fond Jovana Jovanovića — Pižona, 80-31-1 — zabeleška o razgovoru sa Radićem od 16 februara 1921 god.).

²⁶ Osnovana na Zemaljskoj konferenciji u Beogradu 13—14. januara 1923. godine kao legalna organizacija KPJ.

²⁷ Izveštaj Komunističke internacionale o radu i stanju NRPJ, ARP, MF 183, 706, snimak 177.

²⁸ »Naša Partija nije mogla održati nijednu skupštinu i nijedan javan izborni sastanak. Svi izborni letci naše Partije bili su po celoj zemlji plenjeni i uništavani od policijskih vlasti. Učestala su uhapšenja i izgoni najboljih naših drugova. A iz samih biračkih spiskova izbrisano je hiljade radnika, naših pristaša« (*Borba*, Zagreb 4. III 1923, 1).

²⁹ *Borba* 24. III 1923, 1.

³⁰ *Borba* 24. III 1923, 1; *Na rad u mase!*

³¹ »Po svom programu, po svom vodstvu, po svom radu i po svemu ostalom, HRV. rep. selj. stranka jeste partija bogatih gazda i lihvara. Ona je buržoaska stranka; koja stoji na stanovištu kapitalizma, privatnog vlasništva, sredstava za proizvodnju i izrabljivanja gradskog i seoskog radnika. HRSS,

Nelogičnost da su radni ljudi sela i grada smatrali HRSS svojom partijom koja zastupa i brani njihove interese komunisti su objašnjavali sledećim faktorima:

»1. Hegemonističkom, nasilnom i pljačkaškom politikom srpske buržoazije i vlade.

2. gotovo komunističkom propagandom HRSS u širokim masama gradskih i seoskih radnika i

3. belim terorom protiv revolucionarnih radnika i njihovih organizacija.«³²

Ocenivši HRSS kao konzervativni i reakcionarni pokret seljačkom stanovništvu u Hrvatskoj moglo je izgledati da su jugoslovenski komunisti stali na liniji narodnog jedinstva i centralizma. To utoliko pre što je prema pisanju lista *Borba* hrvatska buržoazija znala vrlo dobro da iskoristi srpsku hegemonističku politiku za svoju akciju među radnim narodom.³³

U sredini jugoslovenskih komunista smatralo se da opravdani zahtev HRSS za odstranjenje srpske hegemonije zbog načina na koji se postavlja i vodi propaganda sadrži u sebi i cilj da se hrvatskom seljaštvu prikrije da je njegovom teškom položaju doprinela i hrvatska buržoazija i da se treba boriti i protiv hrvatske buržoazije i kapitalista.

Zato je Nezavisna radnička partija Jugoslavije kao svoj glavni cilj u to vreme istakla nameru da vođenjem klasne borbe proletarijata zameni kapitalističko društvo socijalističkim. Svesna da do tog cilja ne može lako doći NRPJ je smatrala da do krajnjeg cilja leži jedan period klasne borbe, ispunjen pobedama i porazima proletarijata, koji će voditi raspadanju kapitalističkih odnosa. Ta borba smatralo se biće ispunjena ne samo »žestokim socijalnim borbama, već i novim ratovima koji će biti samo produženje svetskog imperijalističkog rata od 1914. godine.«³⁴

Otuda je NRPJ stajala na stanovištu da je jedan od bitnih razloga »plemenskih sporova u Jugoslaviji« još uvek nerešena ekonomska borba između raznih »pokrajinsko-plemenskih centara«. Zato

stvorena je kao i sve ostale, t. zv. seljačke i zemljoradničke stranke u prvom redu zato da služi buržoaziji, njenoj vlasti i poretku.« (*Borba* 24. III 1923., 1, *Radićeva »pobeda« u Hrvatskoj*).

³² *Borba* 24. III 1923, 2.

³³ »Pre svega se neprestano upire prstom na svakodnevne nepravde, batine, politička i činovička nasilja, koja se vrše prema sirotinji. Ona veli: evo vidite, svega toga ne bi bilo da nema Srba i njihove vlasti. Ako se hoćete osloboditi najpre se morate osloboditi od Srba.

Zatim dolazi militarizam. Radniku i siromašnom seljaku vele: Srbi su uveli militarizam i da nema njih ne bi trebalo služiti vojsku.

U zemlji vlada skupoća. Radnicima i siromašnim seljacima govore: mi plaćamo velike poreze i mi izdržavamo celu državu. Zato je tolika skupoća, koju Srbi još povećavaju svojom pljačkom...

Kada takvu propagandu vodi cela gradska i seoska buržoazija i sva inteligencija, onda je posve razumljivo da ona mora imati uspeh.

Radne mase u gradu i selu duboko su uverene da je svemu zlu kriva srpska buržoazija i njena hegemonija i zato se orijentišu onoj partiji koja traži odstranjenje te hegemonije, a kako je cela buržoazija i njen aparat agitovala za HRSS to su te mase glasale za nju! (*Borba* 24. III 1923, 2, *Radićeva »pobeda« u Hrvatskoj*).

³⁴ Program NRPJ, usvojen na Zemaljskoj konferenciji 13—14. januara 1923. (*Исторически архив КПЈ*, том. II, 278).

je NRPJ isticala da će se u želji za narodnim jedinstvom boriti »protiv svakog nasilnog i hegemonističkog centralizma a za samoopredeljenje radnog naroda sa punim unutrašnjim slobodama.«³⁵

Činjenica da su se komunisti prema nacionalnom pitanju u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca jasno opredelili u Programu NRPJ ne znači i da su mišljenja i ponašanja komunista u odnosu na nacionalno pitanje bili jedinstveni. Upravo zbog razlika u mišljenju i značaja nacionalnog pitanja za dalju klasnu borbu proletarijata Komunistička partija Jugoslavije vodila je 1923. godine unutarpartijsku raspravu koja je završena usvajanjem Rezolucije o nacionalnom pitanju na III zemaljskoj konferenciji KPJ, početkom januara 1924. godine. Posle usvajanja na konferenciji, sprovedenim referendumom kroz partijsku štampu Rezolucija je u proleće 1924. godine bila prihvaćena od većine članova NRPJ.³⁶

Od značaja za odnos prema HRSS naročito je bio stav Rezolucije o nacionalnom pitanju koji je obavezivao NRPJ da pomaže borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja i aktivno podržava borbu za samoodređenje naroda. Pri tome je NRPJ bila dužna da »naročito pomaže seljačke pokrete ugnjetavanih nacija, nastojeći da ih odvoji od kobnog uticaja buržoazije, da ih oslobodi okova tradicionalne ideologije i pacifističkih iluzija, da tako uspostavi jedinstveni front radnika i seljaka i borbu za nacionalno oslobođenje spoji sa borbom za socijalno oslobođenje i radničko-seljačku republiku.«³⁷

U interesu jedinstvene borbe radničke klase Rezolucija je inače insistirala na ujedinjenju radnika svih nacija Jugoslavije u jedinstvene sindikalne organizacije jer je samo jedinstvo radničkih organizacija u NRPJ moglo da omogući i garantuje pobeđu radničkoj klasi nad kapitalističkim društvenim poretom, koja će omogućiti uništenje nacionalnog ugnjetavanja i nejednakosti.

Sa pozicija Rezolucije KPJ o nacionalnom pitanju neprekidno je praćena politička aktivnost Stjepana Radića. Svaki njegov značajniji govor ili postupak redovno je komentarisano u partijskoj štampi. Tako je povodom neuspeha »Markovog protokola« *Borba* pisala: »Vidi se da su radikali i dvorska kamarila vrlo dobro znali, da ništa ne rizikuju ako se upuste u pregovore sa »republikancima i pacifistima«. Učinjeno je nekoliko pokusa i kad se vlastodršci i militaristi uveriše, da ne pretili baš nikakva opasnost od mizernog vođstva HRSS, učutiše se radikali toliko učvršćenim i sigurnim, da ne samo da odbijaju svake dalje obaveze i pregovore i uspostavljanje zakonitog režima, što je strano Radiću, nego i otvoreno izjavljuju da nepokolebljivo stoje na Vidovdanskom ustavu.«³⁸

³⁵ »... Stojeći na stanovištu samoopredeljenja naroda, NRPJ smatra da se i pitanje granica može rešiti samo preko slobodne volje (plebiscita) naroda.« (*Историјски архив КПЈ, том II, 279*).

³⁶ »Mi nismo bili oduševljeni referendumom. — isticalo se u izveštaju Kominterni — Ali posle dva puta zakazivane pa ne održane Zemaljske konferencije NRPJ i s obzirom na unutrašnju situaciju u Partiji, poglavito na rovarenja i nelojalnosti izvesnih drugova u Beogradu, mi smo odlučili referendum. Uvereni smo unapred bili, jer smo poznavali raspoloženje članstva, da će se referendum dobro svršiti.« (ARP, MF 183, 706, 177—178. snimak).

³⁷ *Историјску архив КПЈ, том II, 73.*

³⁸ *Borba* 1. VI 1923, 3, *Na mrtvoj tački.*

Na kritiku komunista naišla je i Radićeva odluka da napusti zemlju. Njemu se nije prebacivalo zato što je hteo da sačuva svoj život već zato što je vodio pogrešnu politiku i prema oceni komunista primenjivao pogrešnu taktiku. »Jedina politika koju je moglo voditi vođstvo HRSS bila je, da u zajednici sa revolucionarnim radnicima pozove svoje široke mase na borbu protiv režima i reakcije a za samoodređenje naroda«. ³⁹

Povodom vesti da se Stjepanu Radiću sprema suđenje zbog veleizdaje u njegovoj odsutnosti i da se istovremeno govori o hapšenju poslanika HRSS, Nezavisna radnička partija je najenergičnije ustala protiv nasilja i namera vladodržaca, ali je poručivala pristalicama HRSS da vođstvo njihove stranke neće zajedničku borbu iako se samo front radnika i seljaka može uspešno odupreti bezakonju režima. ⁴⁰

U Proglasu *Radnicima i seljacima Balkana i balkanskim narodima* Balkanska komunistička federacija je krajem avgusta 1923. godine takođe isticala da je oslobođenje ugnjetenih naroda i njihovo nacionalno ujedinjenje moguće samo putem zajedničke borbe radnika i seljaka protiv buržoazije, militarizma i anarhizma. »Nacionalna nezavisnost balkanskih naroda — isticalo se u Proglasu — može se postići samo podizanjem autonomnih radničkih seljačkih republika u svim nacionalnim područjima Balkana, i njihovim ujedinjenjem u jednu federativnu Balkansku republiku«. ⁴¹

Posle septembarskog ustanka u Bugarskoj ⁴² jugoslovenski komunisti su povelili energične akcije za pomoć bugarskim izbeglicama koji su u velikom broju stizali u Jugoslaviju. Komunistima je izgledalo logično i moguće da u ovu akciju uvuku i HRSS i da na tom konkretnom pitanju pomoći bugarskim revolucionarima ostvare akcionu saradnju sa pristalicama Stjepana Radića. U tom cilju NRPJ je 3. oktobra 1923. godine uputila pismo Predsedništvu HRSS u kome je apelovala da HRSS sa svoje strane preduzme javnu akciju »bilo samostalno bilo u dogovoru sa našim Oblasnim sekretarijatom u Zagrebu«. ⁴³

Na apel NRPJ ne samo da nije odgovoreno nego »vođstvo HRSS i milioner Stjepan Radić pišu simpatično o novoj bugarskoj razbojничkoj vladi«. ⁴⁴

³⁹ *Borba* 16. VIII 1923, 3, *Iščežuće g. Radića*.

⁴⁰ *Borba* 6. IX 1923, 1—2, *Pred napadom režima na HRSS*.

⁴¹ *Borba* 13. IX 1923, 1.

⁴² Devetog juna 1923. godine u Bugarskoj je bila zbačena seljačko-demokratska vlada Aleksandra Stambolijskog i uspostavljena vojno fašistička diktatura. U vreme prevrata bugarski komunisti su ostali pasivni jer su smatrali da se borba vodila između dva tabora buržoazije — seljačke i gradske. Pretrpevši kritiku na III proširenom plenumu Izvršnog komiteta Kominterne bugarska partija je bez dovoljnih priprema i u nepovoljnom momentu povelila oružani ustanak koji je u krvi ugušen.

⁴³ »... Mi smo gotovi da u tom pogledu s vama zajednički radimo na organizovanju pomoći i zato naš Oblasni sekretarijat u Zagrebu ima najšira punomoćja« (*Borba* 7. XI 1923, 2, *Namesto pomoći kukavna izdaja*).

⁴⁴ »Za volju takozvanih saveznika, kao što su londonski grabežljivci, (koji uostalom neće nikad pomoći hrvatskom narodu) vođstvo HRSS odriče se jedinih pravih saveznika naše seljačke i radničke sirotinje, kao što su to bugarski, i drugi seljaci i radnici« (*Borba* 7. XI 1923, 3).

Tako su; propala akciona saradnja za pomoć bugarskim drugovima, pregovori i saradnja vođstva HRSS sa vodećim buržoaskim strankama u zemlji i boravak Stjepana Radića u Londonu, ubedili jugoslovenske komuniste u zemlji da sa Stjepanom Radićem nije moguća politička saradnja.

Početak 1924. godine komunisti su zaista bili svesni »da Radićeva partija predstavlja danas ceo hrvatski narod sem jednog dela koji je uz N.R.P.J.«⁴⁵ i pravilno su obavješavali Komiternu da HRSS teži ka samostalnoj nezavisnoj hrvatskoj republici u federaciji sa Srbijom i Slovenijom. Svoj cilj napominjalo se u izveštaju — stranka želi da postigne »mirnim putem, parlamentarnom borbom, glasanjem i potom rešenjem ustavnog pitanja, koje bi izvršila jedna vlada koja bi se naslanjala na Hrvate, Slovence, Muslimane, Nemce, Mađare, Makedonce i sve one koji su protiv današnjeg hegemonističkog ustava.«⁴⁶ U izveštaju se dalje isticalo da je HRSS protiv Zakona o zaštiti države, da se zalaže za uspostavljanje odnosa sa Sovjetskom Rusijom i da Stjepan Radić očekuje da će ga Engleska ipak pomoći u njegovoj politici.

Interesovanje Komunističke internacionale za HRSS i Stjepana Radića 1923—1925. godine proizilazilo je iz strategije i taktike pokreta usvojenih na IV kongresu Kominterne, održanom od 5. novembra — do 5. decembra 1922. godine.⁴⁷ Ne upuštajući se u analizu stanja međunarodnog radničkog pokreta i odluka Kominterne želimo ovom prilikom da istaknemo da je nesumnjiva činjenica da su na Kongresu usvojene teze *O taktici Kominterne* obavezivale sve komunističke partije da obrate posebnu pažnju na rastuće nacionalno-oslobodilačke pokrete ugnjetenih naroda, jer su se ti pokreti, postavši poluge revolucionarne borbe protiv imperijalizma, preobrazili u jednu od najvažnijih revolucionarnih snaga.⁴⁸

Istakavši ideju o radničkoj i radničko-seljačkoj vladi kao obliku državne vlasti jedinstvenog proleterskog fronta u prelazu iz kapitalizma u socijalistički društveni poredak Kominternu je unela krupne promene u strategiji i taktici političke borbe. Te promene su bile utoliko značajnije što su predviđale da se radničko-seljačka vlada može stvoriti ne samo kao plod neposredne revolucionarne borbe već i čisto parlamentarnim putem.⁴⁹

Ova taktika omogućavala je komunističkom pokretu da pokreće široke akcije za okupljanje radnika, seljaštva, zanatlija, inteligencije i drugih slojeva naroda oko programa komunističkog pokreta. Dopunjena na III proširenom plenumu Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, 12-23. juna 1923. godine, ova taktika pred-

⁴⁵ Politička situacija u Jugoslaviji. ARP., MF 183, 706, snimak 189.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Kongres je bio otvoren 5. novembra 1922. godine u Petrogradu (današnjem Lenjingradu) u svečanoj atmosferi povodom proslave pete godišnjice Oktobarske revolucije, a zatim je od 9. novembra nastavio rad u Moskvi.

⁴⁸ Vid.: *Постановления IV Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала*, Петроград, 1923.

⁴⁹ Detaljno o tome vid.: Ю. Л. Молчанов, *Коминтерн у истоков политики единого пролетарского фронта*, Москва 1969, 294—311.

stavljala je osnovu za politiku jedinstvenog delovanja svih demokratskih snaga, detaljno razrađenu i usvojenu tek na VII kongresu Kominterne 1935. godine pod imenom politike narodnog fronta.

U skladu sa novom taktikom Kominterne na III plenumu izvršnog komiteta Kominterne detaljno je bio razrađen i odnos između radničke klase i seljaštva, koji je sintetizovan u paroli o radničko-seljačkoj vladi. Prema shvatanju u Kominterni naime, jedinstvenom frontu socijal-patriota i buržoazije u to vreme trebalo je suprotstaviti jedinstveni front svih eksploatisanih i ugnjetenih. U borbi protiv buržoazije dakle, koaliciji radničkih partija sa buržoaskim neophodno je bilo u datom vremenu suprotstaviti borbu svih radničkih partija za radničko-seljačku vladu.⁵⁰

Parola radničko-seljačke vlade izražavala je opšte narodne ciljeve borbe protiv kapitalizma, reakcije i fašizma, a pre svega neophodnost postizanja saveza radničke klase i radnog seljaštva. U cilju oživotvorenja te politike bila je sazvana i Međunarodna seljačka konferencija u Moskvi, oktobra 1923. godine, na kojoj je osnovana Seljačka internacionala.⁵¹

Agrarno i nacionalno pitanje raspravljano je i na konferenciji Balkanske komunističke federacije (BKF) održanoj u Berlinu decembra 1923. godine. Tom prilikom je septembarski oružani ustanak u Bugarskoj pod vođstvom komunista ocenjen kao odjek opšteg revolucionarnog talasa koji je zatalasao Evropu. Zbog toga su iskustva bugarske partije analizirana u komunističkom pokretu što je sa svoje strane pobudilo i jače interesovanje međunarodnog komunističkog pokreta za događaje na Balkanu.

Prema oceni konferencije BKF u Berlinu nacionalno i agrarno pitanje postali su u to vreme osnovna pitanja politike komunističkih partija na Balkanu i bez jasnog i pravog rešenja tih pitanja za komuniste je bila nemoguća politička delatnost.⁵²

Prateći političku situaciju i zbivanja u komunističkom pokretu jugoslovenski komunisti, mada u rukovodstvu politički podeljeni, nastojali su sa svoje strane da se prilagode novoj strategiji i taktici Kominterne. To prilagođavanje osetilo se već u Rezoluciji o agrarnom pitanju u Jugoslaviji i o radu NRPJ na selu. Rezolucija je isticala da je Partija kao predstavnik proletarijata dužna da vodi takvu politiku, koja će osigurati zajedničku borbu radnika i seljaka. Partija mora — kaže se dalje — »stalno naglašavati potrebu da se stvori radničko-seljački blok protiv reakcionarnog bloka feudalaca i buržoazije«.⁵³

U svojoj daljoj propagandi i agitaciji NRPJ će stalno isticati parolu radničko-seljačke vlade i to će biti ideja vodilja celokupne

⁵⁰ O tome vid.: *Коммунистический Интернационал*, Москва 1969, 163.

⁵¹ *Международный Крестьянский Совет или Крестьянский Интернационал — Крестинтерн*.

⁵² Vid.: *Borba* 7. II 1924, 3, *Konferencija Balkanske komunističke federacije u Berlinu; Два года борьбы и работы (Обзор деятельности исполкома и секции коммунистического интернационала за период с IV по V Конгрессам)* (Москва 1924, 42).

⁵³ *Borba* 24. I 1924, 5,

njene politike. »U cilju ostvarenja zajedničkog fronta radnika i seljaka NRPJ će predlagati zajedničke akcije seljačkim partijama i organizacijama u svim onim slučajevima u kojima su tangirani interesi radnika i seljaka te će za to iskoristiti svaki sukob za sebe«. ⁵⁴

Međutim, politički sukobi u rukovodstvu KPJ oko strategije i borbe jugoslovenskog proletarijata vidno se ispoljavao i kroz raspravu o partijskim dokumentima za koje se tražila saglasnost putem referenduma kroz legalnu partijsku štampu. ⁵⁵ Tragovi o tome sačuvani su u mnogim dokumentima ali mi ćemo ovom prilikom upozoriti samo na one momente koji se tiču neslaganja jugoslovenskih komunista u politici prema HRSS i Stjepanu Radiću.

Osnovno neslaganje jugoslovenskih komunista prema HRSS proisticalo je iz različitog shvatanja i ocena nacionalnog pitanja. Manjina u KPJ tvrdila je da nacionalno pitanje kako je apstraktno postavljeno u Rezoluciji III konferencije KPJ i kako je usvojeno na referendumu nije u stanju da pokrene radničke i seljačke slojeve naroda. »Naše mase su pokazale i pokazuju najveću ravnodušnost po tom pitanju, jer im partijska »većina« ne ume da priđe sa jasnom, konkretnom i realnom nacionalnom politikom«, ⁵⁶ isticali su predstavnici manjine u Prilogu izveštaja KPJ upućenog Kominterni 9. aprila 1924. godine.

Pored činjenica da je u Hrvatskoj od 450 članova Partije za Rezoluciju o nacionalnom pitanju glasao svega 291 član, predstavnici manjine su isticali da je većina članova Partije u Zagrebu glasala pod uticajem izjave Vladetića (pseudonim Đure Cvijića) i Senjka (pseudonim Vladimira Čopića) da je to Rezolucija koju je predložila Kominterni »i da svaki koji glasa protiv nje glasa i protiv Kominterni«. ⁵⁷

Kao primer konfuznih shvatanja koja su ostala u KPJ i posle donošenja Rezolucije o nacionalnom pitanju manjina je navodila da je *Radnik* u broju od 15. marta 1924. godine objavio članak *Opozicioni blok i Radićevci* u kome je osudio dolazak poslanika HRSS u Beograd kao izdaju hrvatskog naroda, ⁵⁸ dok je *Borba* od 27. marta 1924. u članku *Slom vidovdanske politike* dala sasvim suprotnu ocenu ovog događaja.

»Dolaskom predstavnika seljačkih i republikanskih masa u Beograd — pisala je *Borba* — izvršen je prvi historijski čin: rušenje Pašićeve velikosrpske imperijalističke politike. Na širokim seljač-

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ U vreme referenduma koji je završen 20. marta 1924. godine NRPJ je izdavala sledeće listove: *Radnik* u Beogradu u 3.600 primeraka, *Borba* u Zagrebu u 4.500 primeraka; *Glas slobode* u Ljubljani u 3.000 primeraka a povremeno su štampani *Fabrika i njiva* u Splitu i *Крзгужевачки радник* u nepoznatom broju primeraka. Osim toga redovno je izlazio časopis *Borba* u 2.000 primeraka. (*Borba* 7. II 1924, 5, *Izveštaj Centralnog odbora NRPJ*).

⁵⁶ ARP., MF 183, 706, snimak 59.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ »Partijsko vodstvo se, izgleda, uplašilo, da dolazak Radićevaca ne demantuje njegovu tezu o »revolucionarnom karakteru« Hrvatskog seljačkog pokreta i preko partijskog organa se požurilo da taj dolazak spreči!« (ARP, MF 183, 706, snimak 58).

kim i radničkim masama u našoj zemlji je da izvedu drugi čin: rušenje Vidovdanskog ustava i započinjanje borbe za radničko-seljačku republiku«. ⁵⁹

Pozitivno ocenjujući stvaranje opozicionog bloka kao taktički potez Stjepana Radića u konkretnoj situaciji kada je trebalo rušiti Pašićevu vladu, *Borba* je istovremeno upozoravala da u odsudnoj borbi za ostvaranje težnji širokih masa u Hrvatskoj Radić neće naći pomoć u opozicionom bloku jer su Korošec, Spaho, Davidović i Lazić verni predstavnici monarhije. »Jedina stranka u Jugoslaviji, koja stoji na punom samoodređenju naroda to je Nezavisna radnička partija«, napominjali su Stjepanu Radiću jugoslovenski komunisti. ⁶⁰

Manjina u KPJ napadala je centralno partijsko rukovodstvo ne samo za negativan stav prema opozicionom bloku već i »savršeno nepoznavanje suštine i karaktera Hrvatskog seljačkog pokreta i Radićeve stranke . . .« ⁶¹

Na osnovu do sada prikupljene dokumentacije teško je utvrditi u kojoj meri je Stjepan Radić bio svestan unutrašnje političke borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije i stvarnog uticaja i snage komunističkog pokreta u zemlji. Ali činjenica da je Stjepan Radić odbijao svaku saradnju i sa Nezavisnom radničkom partijom Jugoslavije — legalnom političkom organizacijom KPJ jasno ukazuje da je on izbegavao svaki susret i razgovor sa komunistima u zemlji.

III

Veće interesovanje za komunistički pokret i put u Sovjetsku Rusiju Stjepan Radić je pokazao tek posle napuštanja Engleske i dolaska u Beč, 24. decembra 1923. godine. ⁶² Ovom interesovanju verovatno je doprineo i dosta skroman rezultat Radićevog boravka u Londonu. ⁶³ Pod vidom lične zaštite i pomoći Stjepanu Radiću je

⁵⁹ *Borba* 27. marta 1924, 1, *Da živi slobodna i nezavisna Hrvatska kao radničko-seljačka republika! — Slom vidovdanske politike.*

⁶⁰ »Radnička klasa u Jugoslaviji može da bude slepa u odnosima kod nas, ali ona predstavlja dio jedne milijunske snage, oličene u radničkoj i seljačkoj Rusiji. I zato Radić treba da dobro promisli s kim će praviti kompromis, jer kompromis s monarhijom u Beogradu, značit će njegov raskid sa republičkim masama u Hrvatskoj« (*Borba* 27. mart 1924, 1).

⁶¹ ARP, MF-183, 706, snimak 60.

⁶² Svoj boravak u Londonu započeo 17. avgusta Stjepan Radić je prekinuo 22. decembra 1923. godine. Kako je jugoslovensko poslanstvo odbilo da mu izda putnu ispravu Stjepan Radić je napustio Englesku sa pasošem Lige Naroda i doputovao u Austriju. Svoj boravak u Londonu detaljno je opisao u 46 pisma iz Engleske objavljenih u *Slobodnom domu*.

⁶³ »Nisam se trudio da vidim nikoga od naših funkcionera, a s druge strane sam živeo sasvim povučeno i učio 10 sati dnevno; rezultat je bio da sam tri predavanja mogao održati na engleskom. Jedno u Balkan Committee (Balkanskom komitetu), drugo u Central Committee of the Labour Party (Centralni komitet Laburističke stranke) a treće u Near East Society (Društvu za Bliski istok). Ta predavanja su objašnjavala hrvatski problem i opću ekonomsku i socijalnu situaciju u Jugoslaviji«, zabeležio je Stjepan Radić u svojoj autobiografiji objavljenoj na engleskom jeziku dva meseca nakon njegove smrti 1928. godine u časopisu *Current History*, vol. XXIX, No 1, za 1928, str. 82—106. (Citirano prema knjizi *Politički spisi*, 99, 498).

naime od strane engleske državne policije bio dodeljen agent pod imenom Mason za koga je kasnije, u istražnom zatvoru u zemlji, Stjepan Radić utvrdio da je istovremeno radio i za beogradsku vladu.⁶⁴

Oslobođen direktnog policijskog nadzora i političke izolovanosti u Engleskoj Stjepan Radić je u Beču lako mogao da dođe u dodir sa jugoslovenskom komunističkom emigracijom i sovjetskim poslanstvom. Verovatno da je Stjepan Radić u Beču (posle uzaludnih napora u Londonu da za nacionalnu borbu Hrvata dobije moralnu i političku podršku engleskih državnih, parlamentarnih i političkih krugova) konačno odlučio da se u političkoj borbi za vlast u zemlji osloni na radničku klasu, prirodnog i jedino mogućeg saveznika u datom momentu. Svoje poglede i politički program u tom smislu Stjepan Radić je u Beču 26. februara 1924. godine izložio u obliku napisa pod naslovom *Hrvati i hrvatski narod kao organizovana snaga pacifičkog seljaštva revolucije*, koji je preko Jugoslovenske sekcije po svoj prilici dospeo i u Kominternu.⁶⁵

Produbljujući na taj način borbu za vlast u zemlji Stjepan Radić ni jednog momenta nije odustao od svojih osnovnih načela i ubeđenja da je miroljubivo i demokratsko seljaštvo osnovna snaga nacionalnog i socijalnog pokreta u Hrvatskoj, koga u političkom smislu predstavlja HRSS. Pritom je Stjepan Radić i dalje ostao ubeđen da se osvajanje vlasti u zemlji može izvršiti isključivo političkim parlamentarnim sredstvima borbe, a putem skupštinske većine izvršile bi se društvene promene i preuređenje Kraljevine SHS u smislu *Ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske*.

Pod savezništvom radničke klase u borbi za vlast u zemlji Stjepan Radić nikako nije imao u vidu idejnu i političku saradnju sa avangardom radničkog pokreta već pre svega izbornu podršku radništva za politički program HRSS. Zbog toga Stjepan Radić i nije tražio pa ni pristajao na susrete i razgovore sa predstavnicima KPJ već je za taj cilj želeo da iskoristi više puta ponovljene zvanične pozive predstavnika sovjetske vlade da otputuje u Moskvu.⁶⁶

Na osnovu do sada poznate istorijske dokumentacije teško je ustanoviti na koji je način predstavnik KPJ u Beču, D. Gustinčić (pseudonim Stepanski) bio u toku sa pripremama S. Radića da poseti Moskvu, ali je sigurno da je D. Gustinčić u ime KPJ redovno izveštavao Kominternu i o promenama u odnosu i taktici HRSS.⁶⁷ Šta

⁶⁴ O tome vid.: *Politički spisi*, 97.

⁶⁵ ARP, KI, P/49. Vid.: S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928.*, Beograd 1966, 205.

⁶⁶ »Imajući pred sobom gotovo pet meseci parlamentarnih praznika — pisao je S. Radić — a računajući već tada sa bezakonjima i nasiljima tadašnje Pašičeve vlade, odlučio sam odazvati se opetovanim pozivima predsedništva Međunarodnoga seljačkoga saveza u Moskvi i ministra vanjskih posala Sovjetske Rusije Čičerina. Ti su pozivi glasili da moj dolazak željno očekuju zato da o hrvatskim i jugoslovenskim odnošajima saznaju napokon pravu istinu, da mi pokažu kakav je Moskovski seljački međunarodni savez, pa da u taj savez stupi i HRSS« (*Politički spisi*, 98).

⁶⁷ Značajni podaci o političkoj situaciji u zemlji i odnosu KPJ prema HRSS sadržani su u izveštajima D. Gustinčića (Stepanski) iz Beča: od 21. I 1924. (Centralni partijski arhiv Instituta marksizma lenjinizma (CPA-IML) —

više, izgleda da je i deo korespodencije S. Radića sa Moskvom išao preko D. Gustinčića⁶⁸ jer je Gustinčićevim potpisom za Kominternu overena kopija izjave Stjepana Radića od 27. juna 1924. godine kojom je i zvanično HRSS bila uvedena u Seljačku internacionalu.⁶⁹

Pripremajući se za put u Moskvu S. Radić je preduzimao sve da ne ostavi nikakve sumnje o namerama i karakteru svoga putovanja. U tom cilju on je u pratnji poslanika HRSS inženjera Augusta Košutića pre odlaska iz Beča posetio predsednika austrijske državne policije dr Schobera, kome je u jednočasovnom razgovoru opširno izložio zašto ide u Moskvu i objasnio da mu »nije ni na kraj pameti da išta prihvati(m) od boljševičkog programa, a još manje od boljševičke metode«. ⁷⁰

Pošto je iz Moskve dobio potvrđan odgovor Stjepan Radić je u već pomenutom pismu od 20. maja 1924. godine obavestio Seljačku internacionalu i njene funkcionere Dombala i Krasnova da će doputovati i još jedanput je vrlo detaljno izneo svoje političke poglede i interesovanje za Seljačku internacionalu.

Polazeći iz Beča za Moskvu 29. maja 1924. godine Stjepan Radić je raspolagao izgleda i formalnim ovlašćenjem zajedničke sednice Hrvatskog narodnog zastupstva od 1. maja 1924. godine na kojoj je odlučeno da HRSS stupi u Seljačku internacionalu.⁷¹

F. 535, op. 2); 27. II 1924. (CPA-IML — f. 495 — 70 — 143 L. 33); 10. V 1924. (CPA-IML F. 535, op. 2); 12. V 1924. (CPA-IML F. 535, op. 2); 4. VI 1924. (CPA-IML, F. 535, op. 2) i 26. VI 1924. (CPA-IML, F. 535, op. 2).

⁶⁸ Vid.: kopiju pisma Stjepana Radića iz Beča od 20. maja 1924. (CPA-IML, f. 535, op. 2).

⁶⁹ CPA-IML, F. 495—70—157 L. 1—3.

⁷⁰ *Politički spisi*, 98.

Ovo stanovište S. Radića potvrđuje i predstavnik nemačkog poslanstva u Moskvi (potpis nečitak) koji je na traženje nemačkog poslanika u Beogradu od 26. IX 1924. iz Moskve 23. X 1924. pored ostalog javio i sledeće: »Moj je pouzdan utisak da su ovdašnje merodavne ličnosti s kojima je Radić razmenjivao gledišta donekle razočarane time što im nije pošlo za rukom da Radića pridobiju za svoju ideologiju. Radić nije komunist — to mi potvrđuju i kratki lični razgovori koje sam vodio s njim — i on se za ovdašnji svet misli interesuje samo utoliko ukoliko se ovaj bavi seljačkim pitanjem. On odlučno odbacuje »diktaturu proletarijata« i ovdašnje metode za postizanje kranje komunističkog cilja. On mnogo više ceni seljaka kao socijalni faktor nego fabričkog radnika i stoga je on najavljiivač socijalnog pokreta koji se zasniva samo na seljaštvu i koji se shodno tome već po metodama i cilju mora razlikovati od komunističkog pogleda«. (Ž. Avramovski, Građa Beogradskog poslanstva, Bon, 54. Moskva 23. oktobar 1924. godine).

⁷¹ Pretpostavljamo da je ovakvo ovlašćenje postojalo jer se u poznatoj izjavi od 27. juna 1924. godine Stjepan Radić na to izričito poziva. (Vid.: *Izjava predsednika HRSS o pristupu u Seljačku internacionalu*, *Slobodni dom* 18. VII 1924).

Posle povratka u zemlju i hapšenja u Zagrebu Stjepan Radić je u istražnom saslušanju pred Zagrebačkim sudbenim stolom, 23. februara 1925. godine, priznao da u svome pismu Seljačkoj internacionali spominje sednicu od 1. maja 1924. ali da je to »(...) očita pogreška, jer je mesto toga moralo biti prvi ili treći VI., sad se više točno ne sećam — kaže Radić — kad je već došao moj izvještaj predsedništvu HRSS iz Moskve, te je ono na toj sjednici a ne na sednici od 1. svibnja 1924. stavilo upit prima li se moj izvještaj na znanje (...)«. (Arhiv Jugoslavije. Stjepan Radić. Zapisnik sa saslušanja 1925. godine).

Ovom prilikom želimo da napomenemo da smo nastojali u ovom radu da ne koristimo izjave Stjepana Radića na saslušanju zbog toga što smatramo da

U svom Političkom životopisu Stjepan Radić ističe da za vreme svoga dvomesečnog boravka u Moskvi (od 2. juna do 1. avgusta 1924. godine) nije došao ni u privatni ni u službeni dodir »ni sa jednim funkcionerom komunističke stranke«, te da nije posetio »ni jedne jedinice komunističke organizacije«. ⁷² Stjepan Radić podvlači da je u Moskvi razgovarao isključivo u Ministarstvu inostranih poslova i Predsedništvu Međunarodnog seljačkog saveza. Prema istom izvoru Ministarstvo inostranih poslova sa svoje strane je odredilo šefa odeljenja za balkanske države Sandomirskog da ga posećuje i po njegovoj želji prati prilikom poseta i susreta u Moskvi.

Za vreme svoga boravka u Moskvi Stjepan Radić napominje međutim da je imao tri razgovora (i dva prijema) sa ministrom inostranih poslova G. V. Čičerinom i desetak razgovora sa ostalim članovima kolegija Ministarstva inostranih poslova među kojima i sa Rakovskim. ⁷³ Uzimajući ovu tvrdnju kao tačnu teško je i pretpostaviti da je Stjepanu Radiću u to vreme bilo nepoznato da su Čičerin i Rakovski pre svega bili komunisti i to istaknuti organizatori međunarodnog komunističkog pokreta, Rakovski pored ostalog i predstavnik Balkanske revolucionarne federacije (od 1920. komunističke) na osnivačkom Kongresu Kominterne. ⁷⁴ Isto tako teško je zamisliti da je Stjepanu Radiću ostalo nepoznato da je G. Dombal pored funkcije u Seljačkoj internacionali bio u isto vreme i predstavnik Poljske sekcije u Kominterni. ⁷⁵ Pre će biti da je u svome Političkom životopisu 1926. godine Stjepan Radić želeo da sa sebe odstrani svaku sumnju o svojim susretima i razgovorima sa komunistima.

Za vreme svoga boravka u Moskvi Radić je 11. juna 1924. godine konačno primio pismo iz Seljačke internacionale iz koga je obavešten da je na osnovu njegovog članka objavljenog u *Slobodnom domu* od 21. maja 1924. i temelju njegovih razgovora sa T. Dombalom i drugom Smirnovom Predsedništvo Međunarodnog seljačkog veća duboko уверено »da nema nikakvih zapreka tomu, da HRSS postane ravnopravni član Međunarodne seljačke obitelji, tj. da stupi u Seljačku internacionalu«. ⁷⁶

Stjepan Radić je u pismu obavešten i da se izlazeći u susret njegovim željama i težnjama Seljačka internacionala prema njemu i

sudsko-istražni materijal iz 1925. god. zahteva kritički komentar i analizu, koja se može dati samo prilikom publikovanja ovog materijala u celini.

Pod senzacionalističkim naslovom *Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine* i netačnom tvrdnjom *Iskazi Stjepana Radića pred Sudom za zaštitu države o boravku u Moskvi*, kopiju zapisnika sa saslušanja, kojom je raspolagao Ante Trumbić kao advokat S. Radića i koja se danas čuva u Splitskoj narodnoj biblioteci, bez neophodne istorijske kritike i stručnih komentara objavio je H. Maravić u časopisu *Mogućnost*, Split 7—8, 1971 (844—1013 i 987—1052).

⁷² *Politički spisi*, 98.

⁷³ *Politički spisi*, 99.

⁷⁴ *Первый Конгресс Коммунистического Интернационала. Протоколы заседаний в Москве со 2 по 19 марта 1919*, Петроград, 1921, 2.

⁷⁵ Vid.: Pismo Nemačkog poslanstva iz Moskve od 23. X 1924. (Ž. Avramovski, Beogradsko poslanstvo, Bon, 54).

⁷⁶ *Slobodni dom* 18. VII 1924. — posebno izdanje. *Poziv na pristup u Seljačku internacionalu*,

HRSS rukovodila onim istim demokratskim načelima kojih se držala i do tada prema svim »političkim i gospodarskim seljačkim organizacijama drugih zemalja«. Zato je predsjednik HRSS bio zamoljen da pošalje nacrt kako zamišlja budući odnos i praktičan rad za najbliže vreme »s obzirom na HRSS i s obzirom na Hrvatsku, a dakako i s obzirom na čitavi međunarodni položaj«. ⁷⁷

Nacrt budućih odnosa, zapravo nešto prilagođen i skraćen politički program HRSS Stjepan Radić je 27. juna 1924. godine izneo u već poznatom pismu Aleksandru Petroviću Smirnovu, sekretaru Seljačke internacionale. Stupajući u Seljačku internacionalu-isticao je Stjepan Radić — »samo se po sebi razumije, da HRSS ostaje i nadalje kod svoga programa i kod svoje taktike, to više, što se to oboje potpuno slaže s glavnim ciljem Seljačke internacionale, koji je u tom, da seljaštvo i radništvo udruženim silama prije svega za uvijek učine kraj osvajačkim ratovima a u jednom te istom duhu socijalne pravednosti postepeno u svim zemljama zajednički preuzmu vlast u svoje ruke, da se poboljša život svemu radnomu narodu i da se iznova izgradi seljačka i radnička država«. ⁷⁸

U svojoj izjavi Seljačkoj internacionali Stjepan Radić je istakao da je u Hrvatskoj seljaštvo prvi politički faktor ne samo radi toga što ono čini više od 90% stanovništva nego još naročito radi toga što je čitavo seljaštvo čvrsto združeno i organizovano u seljačku stranku, dok je radništvo, kojega jedva ima 3% ukupnog stanovništva, dugo vremena bilo razjedinjeno dok nije gotovo listom stupilo u redove HRSS »ostajući samo s gledišta svojih staleških interesa u posebnim strukovnim organizacijama kojih nažalost ima nekoliko vrsta«. ⁷⁹

Novinu u pogledima Stjepana Radića, odnosno promene u mišljenju nastale u Moskvi verovatno pod pritiskom susreta i razgovora koje je vodio oko formalnog stupanja HRSS u Seljačku internacionalu, sadržane su u sledećem stavu pomenute izjave: »Samo se po sebi razumije i to; da će HRSS za riješenje svih unutrašnjih pitanja u Jugoslaviji i za rušenje sadašnje militarističke gospodske vlade vazda upotrebljavati kao i do sada samo pacifistička sredstva i da će samo u skrajnjem slučaju kad se sav taj pacifizam pokaže bezuspješnim, latiti i revolucije. To HRSS čini u najdubljem uverenju, da je naročito za male narode, kao što je narod hrvatski, ovo najpouzdaniji put za unutrašnju izgradnju države i najuspešnija borba za vlast svega radnog naroda«. ⁸⁰

⁷⁷ »Mi ćemo — kaže se dalje — taj vaš nacrt uzeti kao osnovu da ustanovimo međusobnu stalnu saradnju, te ujedno izjavljujemo, da ćemo za konačni formalni pristup HRSS u Seljačku internacionalu sazvati posebnu sjednicu predsjedništva, na koju ćemo naravski i vas pozvati, da se tako u prvom početku odstrani svaka nejasnoća koja bi mogla u buduće izazvati takvo nepoželjno nesporazumevanje«. (*Slobodni dom* 18. VII 1924, — posebno izdanje).

⁷⁸ *Slobodni dom* 18. VII 1924. — posebno izdanje). *Izjava predsjednika HRSS o pristupu u Seljačku internacionalu*.

⁷⁹ »Još mi je naglasiti, da je Hrvatska seljačka stranka od prvog svojega onsutka podpuno priznala sve radničke zahtjeve i radničko pravo, da se nacionalizuju sredstva industrijalne proizvodnje tako, da oživotvorenje seljačke republike znači ujedno oživotvorenje republike radničke ispunjenjem svih radničkih težnji«. (*Slobodni dom* 18. VII 1924. — posebno izdanje).

⁸⁰ Kao nap. 78.

Posle izjave da će se u krajnjem slučaju za ispunjenje svoga programa HRSS »latiti i revolucije« Predsedništvo Seljačke internacionale je na posebno zato zakazanoj sednici 1. jula 1924. godine jednoglasno primilo HRSS u Seljačku internacionalu.⁸¹ Predsedništvo Seljačke internacionale je tom prilikom uvažilo zahtev i izjave Stjepana Radića da u Seljačkoj internacionali »ne može biti nikakvog predstavnika Jugoslavije, već zato što nikakva Jugoslavija ne postoji, nego postoji militaristička i pljačkaška velika Srbija pod službenim nazivom Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.«⁸² Tako je HRSS primljena u Seljačku internacionalu kao organizacija a ne kao predstavnik jedne države ili vlade.⁸³

Boravak Stjepana Radića u Moskvi poklopio se sa održavanjem V svetskog kongresa Komunističke internacionale (17. VI — 8. VII 1924.). Treba naglasiti u vezi sa tim da nema razloga ne verovati tvrdnji Stjepana Radića iznetoj u *Političkom životopisu* da on nije posetio nijednu organizaciju Kominterne ali je teško i zamisliti da su njemu u Moskvi ostali nepoznati ideološki sukobi i rasprave vodećih komunista na Kongresu oko dalje perspektive i razvoja komunističkog pokreta u svetu. Još manje je verovatno da je Stjepan Radić ostao nezainteresovan i da nije hteo da se obavesti o raspravama o nacionalnom pitanju u srednjoj Evropi i na Balkanu, a posebno o Rezoluciji V kongresa o jugoslovenskom pitanju.

Od posebne važnosti za Stjepana Radića bila je rasprava i Rezolucija o uzajamnim odnosima Međunarodnog seljačkog saveza i Kominterne u kojoj se pored ostalog kaže: »1. Kongres izražava svoje zadovoljstvo što je u oktobru 1923. godine održana Prva međunarodna seljačka konferencija na kojoj je osnovana Seljačka internacionala — Međunarodni seljački savez. On konstantuje, da između teza usvojenih na prvoj međunarodnoj seljačkoj konferenciji, i teza II i IV kongresa Kominterne nema nikakvih razlika...« i dalje »5. Zadatak je (*надлежит*) da se uspostavi najtešnja saradnja između organizacija proletarijata i seljaštva...«⁸⁴

Programska načela HRSS i stavovi Stjepana Radića u osnovi su se poklapali sa Rezolucijom V kongresa Kominterne o jugoslovenskom pitanju. Razlike između stavova Stjepana Radića i Rezolucije ne mogu se naći u oceni stanja u Jugoslaviji već jedino u proceni načina na koji probleme treba razrešiti. Dok se Stjepan Radić u

⁸¹ *Slobodni dom* 18. VII 1924. — posebno izdanje. HRSS jednoglasno i oduševljeno primljen u Seljačku internacionalu.

⁸² Rekavši u svojoj izjavi od 27. juna 1924. da će se u krajnjem slučaju društvene promene izvesti i revolucijom Stjepan Radić je istakao da će seljačka i republikanska Hrvatska ostati u Jugoslaviji »da ju pretvori u federativnu seljačku republiku, da onda takva Jugoslavija poradi za Jadransko-podunavsku federaciju svih seljačkih naroda od Čeških gora do Jadranskog mora«.

⁸³ Zanimljivo je napomenuti da je Seljačka internacionala posle prekida saradnje HRSS sa njom pozvala Zemljoradničku stranku u svoje redove i u toku 1925. godine ostvarila sa tom strankom ilegalnu saradnju od sada nepoznatu i najužem krugu istoričara specijalista. Dokumentacija koju sam o ovom pitanju prikupio u toku istraživanja u CPA-IML u Moskvi zahteva svestranu kritičnu proveru i analizu jer svojim sadržajem u sasvim novom svetlu prikazuje rukovodstvo i aktivnost Zemljoradničke stranke.

⁸⁴ *Пятый Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет.* Москва-Ленинград, 1925, II, 132—133.

osnovi zalagao za parlamentarnu borbu i rešavanje problema kroz Konstituantu Rezolucija je upozoravala KPJ da nacionalno pitanje neće moći biti rešeno kroz skupštinu. Komunistička partija Jugoslavije prema Rezoluciji bila je obavezna da aktivno učestvuje u predstojećoj borbi za reviziju konstitucije u cilju zbacivanja »sadašnjeg nasilničkog režima srpske buržoazije i osvajanja što je moguće više garancija političkih prava i sloboda radnih masa ugnjetenih nacionalnosti, uporno nastojeći da objedini radne mase u borbi za izgradnju radničko-seljačke vlasti, objašnjavajući masama, da samo radničko-seljačka vlast može konačno da reši nacionalno pitanje.«⁸⁵

Zato što je, prema Rezoluciji, postojao masovan pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja a za samoopredeljenje, nacionalni problem je bio aktuelan i javljao se u oštrom obliku neposredno zadirući u interese radnih ljudi. Zbog toga je opšta lozinka o pravu nacija na samoopredeljenje, koja je bila izbačena od strane KPJ, bila dužna da bude izražena u »obliku izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i obrazovanja od njih nezavisnih republika.«⁸⁶

Raspravljajući u svojoj disertaciji o ovoj Rezoluciji bugarski partijski istoričar P. I. Bojev složio se sa piscima *Pregleda istorije SKJ*, koji su 1963. godine ovaj poziv Kominterne na razbijanje Jugoslavije ocenili kao pogrešan, zameravajući im pri tom što istovremeno nisu ukazali i na pomoć koju su kasnije Balkanska komunistička federacija i Kominternu pružile KPJ da se ova pogreška ispravi.⁸⁷

Ne upuštajući se u dalje razmatranje pozive V kongresa Kominterne za razbijanje Kraljevstva SHS želimo ovom prilikom jedino da napomenemo da je ovaj poziv bio protivan političkom programu HRSS, stavovima i držanju Stjepana Radića u Moskvi i ponašanju HRSS u zemlji. Zanimljivo je da se ovog poziva nije pridržavala ni sovjetska diplomatija koja je nastavila intenzivno da radi na pridobijanju Kraljevstva SHS za međunarodno priznavanje Sovjetskog Saveza.⁸⁸

⁸⁵ Isto, 127—130.

⁸⁶ Isto, tač. 7. Rezolucije o jugoslovenskom pitanju.

⁸⁷ П. И. Боев, *Коммунистический Интернационал и идейно политическое развитие Балканских Коммунистических партий в период 1919—1923*, Академия общественных наук при ЦК КП СС. Москва 1965. (325 + XVI) 179.

⁸⁸ O tome vid.: *Документы, Внешней политики СССР*. VIII, Москва 1963, док. 4, 11—13.

Saopštenje predstavnika SSSR u Čehoslovačkoj o razgovoru sa ministrom inostranih dela Čehoslovačke Benešem od 3. januara 1924.; d. 205, str. 429—434 — istupanje narodnog komesara inostranih poslova SSSR G. V. Čičerina na plenumu Moskovskog sovjeta o međunarodnom položaju 20. avgusta 1924.; knjiga VIII, d. 82, str. 173 — telegram opunomoćenog predstavnika SSSR u Poljskoj narodnom komesaru inostranih dela SSSR od 3. marta 1925.; d. 84, 174 — pismo zamenika narodnog komesara inostranih dela SSSR opunomoćenom predstavniku SSSR u Poljskoj od 6. marta 1925.; d. 389, str. 877 — telegram opunomoćenog predstavnika SSSR u Italiji zameniku narodnog komesara inostranih poslova SSSR M. I. Litvinovu od 22. novembra 1925. i d. 396, str. 689 — telegram zamenika narodnog komesara za inostrane poslove SSSR opunomoćenom predstavniku SSSR u Londonu od 25. novembra 1925.

Odobravajući ponašanje rukovodstva HRSS koje je uporno odbijalo saradnju sa Nezavisnom radničkom partijom *Slobodni dom* je optužio jugoslovenske komuniste za unitarizam i centralizam i još jedanput je podvukao razlike između KPJ i HRSS u pogledu metoda borbe naglašavajući da »revolucija nije redovito ili čak prvo i glavno sredstvo borbe, nego iznimno i zadnje sredstvo«. ⁸⁹

Rukovodstvu HRSS vrlo je bilo stalo da povodom V kongresa Kominterne čitaocima u zemlji podvuče razliku između Seljačke i Komunističke internacionale. Zato je u već pomenutom članku napisano: »Sad je posve naravski, da svatko odmah pita, da li je i Seljačka internacionala samo jedan dio ili možda privjesak Komunističke internacionale (kako to u svom neznanju piše *Obzor* od 22. o.m. opaska *Domova uredništva*) ili je to posve samostalna seljačka internacionalna organizacija.

Sam kongres Seljačke internacionale odgovorio je na to pitanje čisto i bistro u tom smislu, da je Seljačka internacionala posve samostalna organizacija i da u njoj mogu sudjelovati (pa i sudjeluju) seljačke stranke raznih programa, samo ako imaju taj zajednički cilj, da radni narod preuzme u dotičnoj zemlji vladu i upravu, i to zajedničkim nastupom i seljaštva i radništva«. ⁹⁰

Jasno je da se u članku i ne pominje Rezolucija V kongresa Kominterne o odnosima sa Seljačkom internacionalom jer ona, ukoliko je i bila poznata u to vreme uredništvu *Slobodnog doma*, nije odgovarala nameni zato što se u njoj — nasuprot tvrdnji u članku — govori o idejnom jedinstvu Seljačke internacionale i Kominterne i potrebi najtešnje saradnje između radničkih i seljačkih organizacija.

Članak *Seljačka internacionala i Komunistička internacionala* bio je ustvari odgovor rukovodstva HRSS na uporan i posle trbovljanskih događaja pojačan pritisak Nezavisne radničke partije da se utvrdi saradnja dveju partija u političkoj borbi. Naime, nezavisno od volje rukovodstva HRSS politika jedinstvenog fronta koju je sprovodila KPJ posle III zemaljske konferencije dala je i izvesne političke rezultate. ⁹¹ Narastanju političkog uticaja NRPJ sa svoje strane doprinela je i HRSS pristupanjem Seljačkoj internacionali, a naročito propagandnom aktivnošću rukovodstva koje je od sredine 1923. godine punilo stranice *Slobodnog doma* sve objektivnijim pisanjem o Sovjetskoj Rusiji, savezu radnika i seljaka, Seljačkoj i Komunističkoj internacionali.

⁸⁹ *Slobodni dom* 25. VI 1924, 1—2. *Seljačka internacionala i Komunistička internacionala*, Autorom ovoga članka smatra se Stjepan Radić što je teško prihvatljivo iz razloga navedenih u daljem tekstu i napomeni 90.

⁹⁰ U članku objavljenom u *Slobodnom domu* 25. juna 1924. tvrdi se da je V kongres Kominterne održan od 17—22. juna 1924. što se ne slaže sa steno-grafskim beleškama kongresa objavljenim u Moskvi 1925. godine, koje smo koristili u ovom radu i iz kojih je vidljivo da je kongres održan od 17 juna do 8. jula 1924. godine. Vrlo je zanimljivo, ako je pisanje *Slobodnog doma* tačno, i tvrdnja dr Branislava Gligorijevića opravdana da je ovaj članak napisao Stjepan Radić u Moskvi (vid.: B. Gligorijević, n. d., 403) na koji je način ovaj članak napisan između 22. i 25. juna uspeo da stigne iz Moskve i bude objavljen već 25. juna u *Slobodnom domu*?

⁹¹ O tome vid.: S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji*, 205—207.

Odbijajući saradnju sa Nezavisnom radničkom partijom Jugoslavije rukovodstvo HRSS je i posle odlaska Stjepana Radića za Moskvu nastavilo političku saradnju sa Opozicionim blokom i ako se uvek nije slagao sa metodama borbe toga bloka. U nameri da otkloni dalje smetnje u političkoj saradnji opozicioni blok je u prostorijama HRSS u Zagrebu održao 14. juna 1924. godine sednicu na kojoj je konstatovan porast nasilja režima i pojačano nezadovoljstvo naroda koje se više nije moglo usmeravati kroz rad skupštine. Na sastanku je zaključeno da se preuzmu energične mere u cilju obezbeđenja ustavnih i parlamentarnih prava naroda.⁹²

Nastavljajući sa politikom čvrste ruke Pašić-Pribičevićeva vlada je pored ostalog, naređenjem ministra unutrašnjih dela od 11. jula 1924. godine, donela odluku o zabrani svih organizacija za koje se zna ili se smatra da se nalaze pod rukovodstvom ili uticajem komunista, ali je uprkos tome od strane dvora pod pritiskom opozicionog bloka bila prinuđena da 17. jula podnese ostavku.

Uz saglasnost rukovodstva HRSS novu vladu formirao je 27. jula 1924. Ljuba Davidović od predstavnika skupštinske većine, Cilj ove vlade bio je da stvori preduslove za stranačko razumevanje i trpeljivost kako bi se moglo pristupiti razgovorima o pitanju unutrašnjeg preuređenja države. U intervjuu koji je u Moskvi dao povodom formiranja Davidovićeve vlade Stjepan Radić je izjavio da se HRSS sporazumela »da sve strane koje stvaraju široki blok i nadalje ostanu na svom političkom temelju«.⁹³

Komentarišući formiranje vlade Ljube Davidovića Narodni komesar inostranih poslova SSSR-a G. V. Čičerin je na plenumu Moskovskog sovjeta 20. avgusta 1924. godine izjavio da je na Balkanu »Jugoslovenska crno-stotinaška — pogromaška vlada iščezla i zamenjena je vladom koja predstavlja prvi korak na putu sporazumevanja s narodima«.⁹⁴

Uprkos činjenici da je HRSS ostala nema na zabranu NRPJ, Saveza radničke omladine i Nezavisnih sindikata i da je imala znatan uticaj na vladu Ljube Davidovića (koja je trebala da bude popunjena sa četiri predstavnika HRSS) Komunistička partija Jugoslavije ostala je dosledna politici jedinstvenog fronta. Iako Davidovićeve vlada nije povukla odluku o zabrani komunističkih organizacija jugoslovenski komunisti pozitivno su ocenili pojavu ove vlade na političkoj pozornici Kraljevine SHS.

Na bojazan Izvršnog komiteta Kominterne da je partijska rezolucija od 28. jula 1924. godine nepomirljiva prema Davidovićevoj vladi rukovodstvo KPJ je odgovorilo da sporna formulacija nije upućena na vladu Davidovića već na shvatanja partijske opozicije koja nije pravila razlike između Radića i Pašića a Opozicioni blok je izjednačila sa apsolutističkim Pašić-Pribičevićevim režimom. »U duhu takve politike opozicija je nastavila ne politiku kritike Radića i HRSS, već politiku provociranja rata između HRSS i naše Partije, optužujući nas da povlađujemo i idemo za politikom HRSS«.⁹⁵

⁹² O tome vid.: B. Gligorijević, n. d., 382—383.

⁹³ *Slobodni dom* 9. VIII 1924., 1—2.

⁹⁴ *Документы внешней политики СССР VIII*. Москва 1963. док. 205, 434.

⁹⁵ ARP, MF-183, 706, snimak 164.

Na vest o stupanju HRSS u Seljačku internacionalu rukovodstvo KPJ je u 122. broju *Radnika* to pozdravilo kao korak ka Savezu radnika i seljaka u Jugoslaviji ali je i postavilo i pitanje da li je taj korak iskren jer HRSS nije sprovodila u Jugoslaviji politiku Seljačke internacionale već »politiku bloka sa hrvatskom buržozijom, s bosanskim feudalcima, pa i sa srpskim monarhistima«. ⁹⁶ U isto vreme — nastavlja se u izveštaju — na sednici Izvršnog odbora Partije osuđeno je pisanje zagrebačke *Borbe* i pisanje *Організованој радника* koji su dali materijala Radiću za »jednu digresiju protiv nas pred hrvatskim seljačkim masama, nazivajući nas — pozivajući se na takvo pisanje — velikosrpskim agentima«.

Očigledno je da stav jugoslovenskih komunista prema HRSS i Stjepanu Radiću nije bio jedinstven i da je kroz legalnu i ilegalnu štampu KPJ i odnos prema HRSS korišćen za rasplamsavanje sukoba unutar KPJ što prevazilazi namenu ovoga rada i prelazi u domen istraživanja unutarpartijskih polemika i sukoba koji su godinama potresali rukovodstva i članstvo KPJ.

Po povratku u zemlju, 12. avgusta 1924. godine, Stjepan Radić je nastavio da podržava vladu Ljube Davidovića i pregovara o ulasku predstavnika HRSS u tu vladu. Ta aktivnost dovela je do kominikea HRSS od 24. septembra 1924. koji je od strane vladinih predstavnika protumačen kao Radićevo priznavanje monarhije, državnog jedinstva i odustajanje od federacije, dok je od strane HRSS to tumačeno kao zahtev za monarhijom engleskog tipa. ⁹⁷

Dok je Stjepan Radić pregovarao i prvio kompromise sa vladajućim političkim vrhovima, u inostranstvu i policijskim krugovima u zemlji, uveliko se nagađalo o rezultatima Radićevog puta u Moskvu i politici HRSS. Tako je i poslanik Kraljevine SHS u Berlinu Živojin Balugdžić 12. septembra 1924. godine uputio sledeće pismo predsedniku vlade Ljubi Davidoviću: »Dragi Ljubo, Poslao sam ti telegram, kojim sam ti javio da je Radić tražio od Dimitrova, predsednika revolucionarnog odbora u Beču, da odbor likvidira i prenese u Moskvu. Dimitrov je na to pristao. Šaljem ti ovde autentične akte sekretara Izvršnog odbora Internacionale o celoj toj stvari. Vrlo je važno kako to merodavni činioci komunistički misle o Radiću. Vidi se da su mu žestoko pojмили dušu. Još je važnije ono što se kaže da će makedonska organizacija da kompromituje Radića štampanjem dokumenata iz kojih bi se utvrdile i njegove veze sa Italijom. Upotrebi sve to kako znaš. Ja ti pored prepisa na nemačkom toga dokumenta koji sam dobio od Ministarstva spoljnih poslova šaljem i srpski prevod«. ⁹⁸

Očigledno je da se u ovom pismu radi o nečijem falsifikatu dokumenta sa namerom da se dokaže tesno povezivanje Stjepana Radića sa komunističkim pokretom. ⁹⁹ Držanje Stjepana Radića po-

⁹⁶ Isto, snimak 165.

⁹⁷ Detaljno o tome pisao je B. Gligorijević, n. d., 386—398.

⁹⁸ ARP, Zb. Lj. D. 86.

⁹⁹ Prema intervjuu narodnog komesara inostranih dela SSSR G. V. Čičerina saradniku ROSTA od 17. jula 1925. godine proizilazi da je 1924—1925. godine zapadnom Evropom kružio veći broj falsifikovanih dokumenata raznih komunističkih organizacija među kojima nije zabeležen ovaj na koji se poziva

kazuje sasvim suprotno od onoga što se u dokumentu tvrdi ali po svoj prilici da su ovaj i mnogi drugi falsifikati poslužili i kao povod za jugoslovenski demarš kod austrijske vlade,¹⁰⁰ proširivanje Zakona o zaštiti države na HRSS, hapšenje i suđenje Stjepanu Radiću.¹⁰¹

Za razliku od HRSS koja nije reagovala na zabranu komunističkih organizacija od 11. jula 1924. godine Centralni komitet KPJ je povodom zabrane HRSS 2. januara 1925. godine uputio Proglas *Radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije* u kome je akt vlade ocenjen kao formalna objava rata hrvatskom narodu i radnicima i seljacima Jugoslavije.¹⁰²

Posle izbora od 8. februara 1925. godine odlukom Prezidijuma Balkanske komunističke federacije jugoslovenski komunisti su bili dužni da popularišu i izgrađuju Radničko-seljački blok i koordiniraju borbu radnika sa nacionalno revolucionarnim pokretima neposredno se povezujući sa »levim elementima u Radićevoj partiji, u srpskoj zemljoradničkoj partiji, u partijama Korošca i Spahe«.¹⁰³

U kojoj meri je jugoslovenskim komunistima bila ukorenjena ideja o potrebi jedinstvenog fronta sa HRSS na svoj način ilustruje i sednica Oblasnog sekretarijata SKOJa od 16. marta 1925. godine na kojoj je upućena oštra kritika Centralnom komitetu KPJ i Oblasnom sekretarijatu za Hrvatsku i Slavoniju što su se prema predstojećem poništenju poslaničkih mandata HRSS »držali potpuno pasivno i nepreduzumlje u tom pogledu nikakve akcije, a niti je poznato, da su u toj stvari donošene ma kakve odluke«.¹⁰⁴

Izjava Hrvatske seljačke stranke u Skupštini od 27. marta 1925. godine kao i Radićeva izjava od 22. aprila 1925. godine kojom se on u ime stranke odrekao bilo kakvih državno-pravnih zahteva omogućile su saradnju Hrvatske seljačke stranke sa Radikalnom strankom. Sa stanovišta gledanja mnogih komunista toga vremena ovo je predstavljalo uvod u otvorenu izdaju hrvatskog naroda. Sa stanovišta istorijskih činjenica ovo je sporazumevanje u suštini — uprkos tome što je od Stjepana Radića bilo i iznuđeno — predstavljalo krunisanje višegodošnjeg napora Stjepana Radića da putem sporazuma sa Radikalnom strankom nastoji da pokrene pitanje preuređenja države na principima zahteva Hrvatske seljačke stranke.

Dr Slavoljub Cvetković

Zivojin Balugdžić (*Документы внешней политики СССР*. VIII. Москва 1963. dok. 239, 439—443).

¹⁰⁰ Vid.: Zapis razgovora narodnog komesara inostranih dela SSSR sa poslanikom Austrije u SSSR-u od 8. jula 1925. (*Документы внешней политики СССР*. VIII Москва 1963. dok. 223, 418).

¹⁰¹ Aktom od 24. decembra 1924. godine tzv. treća Pašić-Pribičevićeva vlada proširila je Zakon o zaštiti države i na organizacije HRSS.

¹⁰² ARP CK KPJ 15.283 IV 1—1 (25). Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIRPH) br. 8703 IX 3—1 (25).

¹⁰³ A-IRPH br. 8703 IX 3—1 (25).

¹⁰⁴ ARP CK SKJ 8708, VIII, 3—1 (25).

Др. Славолуб Цветковић

СТЕПАН РАДИЧ И КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В 1923—1925 ГОДАХ

Резюме

На основании исследованных в югославских и иностранных архивах документов др. Славолуб Цветкович старается познакомить читателя с отношением Хорватской республиканской крестьянской партии и Степана Радича к коммунистическому движению в период созревания классовой и национально-революционной свести хорватского народа в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев.

Вместе с тем, автор знакомит нас и с политикой Коммунистического Интернационала по отношению к крестьянским и национально-революционным движениям в мире и с положением в Коммунистической партии Югославии в 1923—1925 годах.

Давая обзор общественно-политических условий в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев и рассматривая отношение Степана Радича к коммунистическому движению, автор указывает на классовое поведение Степана Радича, отказывающегося от какого-либо сотрудничества с коммунистами в своей стране.

То, что взгляды Степана Радича и ведущего мнения в Коммунистическом Интернационале до Пятого съезда на крестьянский и национальный вопрос совпадали, привело в 1924 году к своеобразной идейной связи между политической деятельностью Радича и коммунистов.

Эта, вызванная политической тактикой, иная связь и в классовом отношении различных движений в 1923—1925 годах, привела к тому, что С. Радич перенимает од коммунистического движения политические пароли еще во время парламентских выборов 1923 года, и достигла верхунца во вступлении Хорватской республиканской крестьянской партии в Крестьянский Интернационал в Москве в середине 1924 года.

Политическое поведение Степана Радича в то время по разному было оценено руководителями коммунистического движения, что, в свою очередь, повлияло на углубление политических столкновений в Коммунистической партии Югославии.

Перенимая политические пароли от коммунистического движения и в то же время осуждая югославских коммунистов в стране, Степан Радич стремился вступлением в Крестьянский Интернационал нейтрализовать борьбу югославских коммунистов против Хорватской республиканской крестьянской партии и обеспечить голоса рабочих во время выборов в парламент.

Но господствующие круги в стране использовали пребывание Степана Радича в Москве и вхождение его партии в Крестьянский Интернационал для того, чтобы запретить политическую деятельность партии, а тем самым сломить растущее политическое влияние Хорватской республиканской крестьянской партии в стране и вынудить Степана Радича на политические уступки и раздел власти с господствующим в стране режимом.